

ATLAS INTERNATIONAL REFEREED JOURNAL ON SOCIAL SCIENCES

Open Access Refereed E-Journal & Refereed & Indexed
ISSN:2619-936X

Vol:5, Issue:24

2019

pp.858-863

Article Arrival Date: 09.11.2019

Published Date: 25.12.2019

SANAT ESERLERİ ÜZERİNDEKİ TASVİRLER TÜRK-İSLAM KÜLTÜRÜNÜN ÖRNEĞİ GİBİ

DRAWINGS OVER THE WORKS OF ART AS EXAMPLE OF TURKISH -ISLAMIC CULTURE

Doç.Dr.Sara HACIYEVA

Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Nahçıvan Bölümü. Tarih İnstitutü, Azerbaycan

Muhammed KESKİN

Siirt Üniversitesi, Siirt/Türkiye

Doi Number : <http://dx.doi.org/10.31568/atlas.373>

Article Type : Research Article

ÖZET

Makalede ortaçağ döneminde Nahçıvan bölgesinde hazırlanan sanat eserleri üzerindeki yazı ve görüntülerden bahs edilmiş, Türk-İslam kültürünün taşıyıcısı olarak bu eserlerin önemi kaydedilmiştir. En eski türk kültürünü içeren Nahçıvan bölgesi ortaçağ döneminde islam dininin dini-felsefi fikirlerini medeniyet eserlerinde sembolize ederek dünyaya meydan okumuştur. Böylece, Türk-İslam kültürünün merkezlerinden biri olarak, bu ülke dünya hazinesinde özel bir yere sahip olmuştur. Aynı zamanda Orta Doğu bölgesinde ve daha geniş çevrelerde sanat eserlerinin formallaşmasına da etki etmiştir. Mimarlık abidelerimizle yanaşı kabirüstü mezar taşlarımızda ve diğer sanat eserleri üzerinde yer alan tasvir ve resimler ortaçağ türk-islam medeniyetinin kaynaklarıdır. Nahçıvan bölgesinde kadim Türk coğrafyasının bir parçası olarak bu tip numunelerle zengindir. Bu bakımdan Nahçıvanda ortaçağ dönemine ait olan ister kabirüstü türbeler veya mezar taşları, gerekse tekstil - halı, sanat dikme, metalişleme - bakır, takı, ağaçişleme, minyatür ve nice sanat türlerini sıralamak olur ki, hemen-hemen her biri üzerinde büyük türk ve islam kültürü izleri görülebilir.

Anahtar kelimeler: Sanat, yazı, illüstrasyon, Türk, İslam, kültür eserleri.

ABSTRACT

In the article talking about writing and drawings on the works of art which is prepared in the Nakhchivan region at the medieval. The importance of those works is noted because those works of art is carrier of the Turkish-Islamic culture. Still, which includes the ancient Turkish culture itself -Nakhichevan region and the religious and philosophical ideas of Islam merged and then has challenged the world. Thus the country is one of the Turkish-Islamic culture has a special place in the treasury of the world. It has also influenced the formalization of works of art in the Middle East and wider circles. Along with our architectural monuments, depictions and paintings on our gravestones and other works of art are the sources of Turkish-Islamic civilization. In the Nakhchivan region is ancient part of Turkish geography and is rich with such samples. In this respect, it is possible to list the medieval period tombs or tombstones, as well as textiles - carpets, art sewing, metalwork - copper, jewelry, woodworking, miniatures and many other types of art which belong to the great Turkish and Islamic culture an also the traces of this culture can be seen all these samples.

Keywords: Works of art, writing, drawings, Turkish, Islam, cultural works

1. GİRİŞ

Bilindiği gibi sanat, geçmişle gelecek arasında bir köprüdür. Bu bakımdan her bir sanat dalı insanların tarihsel geçirdiği hayat yolunu, meşguliyetini, güvenini gelecek nesillere ulaştıran en değerli kaynak olarak kabul edilir. Geçmiş tarihin herhangi bir sayfasını öğrenmek için sanat

yapmak zorundasın. Tarihte böyle bir yazılmamış yasa vardır ki, sonradan meydana gelen herhangi bir kültür insanların düşüncesinde minilliklerle kök salıp yaşayan gelenekleri birdenbire silip ata bilmiyor. Aksine, önceki kültürel mirasın kazanmış olduğu başarılar birleştirilir ve daha büyük bir kültüre yol açır. Bu açıdan da Azerbaycan ve onun ayrılmaz parçası olan Nahçıvan bölgesinde ortaçağ dönemine ait sanat eserleri üzerindeki tasvirlerle büyük türk kültürü ile İslam felsefi düşüncesinin sentezinden oluşan örnekler gibi bakmak gerekir. Çünkü her bir ülkede bulunan sanat eseri ve üzerindeki çizimler hemen milletin varlığını ve kültürünü yansıtır.

Tarihin en eski dönemlerinden insanlar ilk olarak taşlar, kayalar üzerinde oyma, çizmek yöntemi ile belirli desenler açmış ve kendi düşüncelerini işaretler aracılığıyla kazınmışlar. XI-XIII yüzyıla kadar dekoratif uygulamalı sanat en yaygın alanlardan biriydi. Bu dönem taş süslerinin sanatsal özelliklerine dikkat edersek onların geometrik, nebati, insan, hayvan, içerikli konularda icra edildiğini görürüz. XI-XII yüzyıllarda yapılmış taş anıtlar üzerinde daha çok geometrik ve stilize edilmiş nebati süsleri, XIII yüzyılda ve daha sonraları ise taş işlerinde nispeten gerçek sepgide işlenmiş, çiçek, insan ve hayvan tasvirleriyle karşılaşırız. Belirtmek gerekir ki, eğer XI-XII yüzyıllarda biz geometrik ve stilize edilmiş nebati süsleri süslenmiş oyma işlerinde bu süslere benzer kufi yazılara görüyorsak, XIII ve sonraki yüzyıllarda gerçek sepgide oyulmuş nebati süsler arasında çiçek resmi ile birlikte "nesteliq" çizgisini de görmek mümkün olur (Efendi ve Afendiyev, 1984;s:50). O dönemde ustalar yaptıkları sanat eserleri üzerinde Arap alfabesinin çeşitli hatlarından ve bu alfabenin elastikliyinden yararlanarak güzel kitabe motifleri yaratarak, bu kitabeleri geometrik ve nebati süsleri çok ustalıklı uyarlıyor ve sanatsal açıdan çok yüksek düzey süs unsurları yaratırlar (Safarli, 2003; s:248). Bu tür sanat eserleri sırasına öncelikle Naxçıvandaki Mümine Hatun Türbesi üzerindeki yazı ve açıklamaları örnek gösterilebilir. Mümine Hatun türbesi Türk mimari tarzı ile dikdirilmiş, üzeri ise islam ahlaki düşüncesi ile süslenmiştir. Tesadüfi değildir ki, anıt üzerinde Kutsal Kur'an-ı Kerim'in kalbi olarak kabul edilen "Yasin" suresi iki kez tekrar edilmiştir.

Çok ilginç bir durumdur ki, birinci Harakan türbesinde, içerisinde ortası dekoratif biçimli altı ve sekizgen düzbucaklılar oluşturan, çoğu simvolik kuş ve ejderha tasviri olan nakışlar Mümine Hatun Türbesi'nde geliştirilerek altı, sekiz ve onbucaqlı yıldızlar oluşturan insan isimlerine (İslam peygamberi ve halifelerin adlarına) geçer. Bu kanunauygunluk bir yandan orantı sistemlerinin gelişimi ile bağlanırsa (kare, düzgün altıgen ve bu kaynaktan oluşan orantı sistemlerinden ilahi orantı sistemine geçid), o biri yandan bu memarlık çizgisinde bitki ve canlı varlıkların gelişiminin son haddinde ilahi tasvirlerle geçidi ile bağlanır. İri boyutlu Mümine Hatun türbesinin bileşik kompozisiyalı yüzeyinde en küçük boşluklar nebati ornamentlerle tamamlanmıştır (Aliyev ve Ajami, 2007;s:51). Belirtmek gerekir ki, XI-XIII yüzyıllarda kurulan taş üzerinde çizmek işleminin en büyük ve ilginç sayfasını geometrik süsler gösterse de, XIV yüzyıldan sonraki dönemlerde nebati süs ve canlıları tasvir eden resimler esastır.

Araştırmacılar sanat eserleri üzerinde kazanmış olunan geometrik motifleriyle basit, bileşik, yıldızlı bir biçimde olma şartı ile iki yere ayırırlar. Onların fikrince geometrik ornamentler islam sanatında daha çok istifade edilmiş islam inancını özünde eks etdirerek sonsuzluk anlamını ifade eder. Batı dünyasının "arabesk" dediğimiz bu süsleme formasını gösteren önemli bir bölüm geometrik süslemeler (Ramazanoğlu,1996;s:261). Bu tür süslere Naxçıvan sanat eserlerinin çoğunun üzerinde rastlıyoruz. İlginçtir ki, geometrik nakışların oluşturduğu düzgün çokgenler sistemi ile yılın günleri arasında belirli kanunauygunluklar var. Altı adedi başka Tekallahlı dinlerde olduğu gibi, islamda da dünyanın oluşumu günlerinin sayısını, yedi adedi gök cismi ve simvolik biçimleri arasında ilişkiyi, üç adedi ise dünyanın yapısı hakkında hayal, yüzey dünya-toprak (insanlar dünyası), yeraltı dünya (ahiret dünyası), gök alemini

(ilahlar dünyası) göstermektedir. Zaman aspektinde ise bu geçmiş, indiki, gelecek zaman gibi anlaşılır. Kvadrat biçimli tanımlama dört adedi veya dört unsuru da belirtiyor: toprak, ateş, su, hava. Ayrıca fasillarla: ilkbahar, yaz, sonbahar, kış ve simvolik olarak kompasın noktaları ile alakalanır. Başka dinlerde olduğu gibi, kvadrat Yer'in sembolü. Bu nedenle, süslemelerin oluşturulduğu doğru geometrik şekiller, evrenin kendiliğinden varoluşunun keyfi fikirlerini temsil eder (Aliyaev ve Ajami, 2007;s: 67).

Kayd etsek ki, uygarlığın en eski merkezlerinden olan Azerbaycan toprağı her İki kültürün (büyük türk ve İslam) sahiplerinden biri gibi bu simvolik işaretleri günümüzde de kendi bağımsızlık simgesi olan üç renkli bayrağında eks eder. İslam dininin beş ve sekiz köşeli yıldızları benimsemesinin nedeni, dini ve göksel bedenlerle bağlantılı olmasıdır. Örneğin, beş kollu "yıldızın" kolları İslam'ın beş şartını, sekiz işaret ise mümin müslümanın sekiz emelini, cennetin sekiz kapısını temsil ediyor (Mammadov, 1977; ss:263).

Şah Hatayi bu sembolü "Ay-yıldız" ittifakı olmakla birlikte, eski Oğuzların devlet gelenekleri ve kosmoqonik tasvirlerden kaynaklanan "Ay-Güneş" birliğı şeklinde sunuyor ve o dönemin siyasi yararına bu tasvire Efendimiz (sav) ve Hz Ali (as) hakkında yeni bir yorum yaptı. Şiirlerinden birinde sembolün anlamını açıklar (Khatai, 2005; ss:352):

“Hetai der: rahm etmezem yalana,

Özün teslim eder özü gelene,

Ay Alidir, Gün Mühammed (a.s) bilənə, Bax, nezer eyle de, hemen arif ol”

Göksel bedenlerin, galaktik, güneşin, ayın ve yıldızların dininin ana kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'in birçok ayetinin ilginç bilgiye sahip olduğunu unutmayın. Bu bilgiye göre, ortaçağ sanat eserlerinin, gök cisimlerinin üzerindeki gökyüzünün cisimlerinin örnekleri haricinde, karmaşık olması gerektiğini söylemek yanlış olur. Aynı zamanda astral nesnelere üzerinde İslam'ın kutsal görüşünden kaynaklanıyor.

Nahçıvan'ın Devlet Tarih Müzesi'nde ve MR-nın rayonlarındaki Tarih-Diyarşinaslık müzelerinde, aynı zamanda insanların günlük hayatında kullandıkları bir çok ev eşyaları üzerinde daire, beş veya altıgen yıldız tasvirleri vardır. Bu resimlerde güneş, daire ve altıgen yıldızlar antik Türk ve Yahudi dinleriyle ilişkilidir. Lakin, bu sembol sadece Yahudilerle değil, aynı zamanda İslami bilgiyle de ilgilidir, bu işaret kutsal sayılmıştır. Hitit yıldızının Süleyman'ın peygamberliği nedeniyle bir merhem olduğu ve İsmi-Azam tarafından yazıldığı anlatılmaktadır. İsmi-Azam, Tanrı'nın en büyük ismi. Yahudiler bu gerekçeyi Hz. İbrahim, İshak, Yakup, Musa, Harun ve Davut (12) ile ilişkilendirirler. İlginçtir ki, İslam alimleri Surat al-Imran'ın ilk ayetinin İsmi Azam ile ilgili olduğunu söylüyorlar.

Belirtildiği gibi, Ortaçağ sanat eserleri üzerindeki geometrik çizimlerin yanı sıra, çiçek çizimlerine özel önem verilmiştir. O dönemde dikilmiş olan sanat eserlerinin çoğunda çiçek tarifleri yapılmıştır. Bu çok ilginç bir şekilde ifade edilir. Böyle ki, Burhan Oğuz, İslâm efsaneleri ve Hz. Örneğin, Yasemin Fatima'nın çiçeğidir. Gül Muhammed'in sokması yüzünden veya yüzünden düşen birkaç ter damlasının sembolüdür. Gül'ün sanatta görülmesinin sebebi, kutsal güzelliğinin sembolü veya Hz. Mehdi (as) 'nın sembolüdür. Sanat eserleri üzerinde "laleler" vardır ve bu motif, vehdeti vicudu, yani Tanrı'yı simgelemektedir. Allah ismindeki harfler ile lale sözünün yazılışındaki herflerin ebced hesabına göre sayı eynidir (Burhan,1983;ss:46).

İlginç bir şekilde, örgü, halı dokuma, bakır, mücevher örnekleri ile resim veya mimari eserlerin yanı sıra çok sayıda çiçeğin bir tarifi vardır. "Kur'an-Kerim" in "er-Rahman" suresinin 12. ayetinde gösterilir ki, (Yeşil iken yaprak, kuruluşuna saman olan) saçaklı, tahıllar bitkiler ve hoş kokulu çiçekler (fesleğen, gül, leylak, menekşe, karanfil) ve s.

kullanılabilir. Kutsal Kitabın bazı ayetlerinde, kutsalların kutsallığı yutulduğunda bile işaret edilir. Örneğin, Məsələn, “ət-Tin” (Encir) suresinin 1-ci ayesinde Encir və Zeytunun müqəddesliyinə işare edilerek “And olsun encire ve zeytuna” deyilir. Rahman Suresi'nin 6. ayetinde “Otlar da, ağaclar da, (Allaha) itaat eder”- deye söylenilir. Buradan görünür ki, sanat eserleri üzerinde gösterilen gül, çiçek ve başka bitki tasvirleri hem de müqəddes varlığa itaat anlamını ifade eder ve esasen Ortaçağ İslami bilgilerden kaynaklanıyor.

Nahçıvan'ın metal işleme sanatı örnekleri de antik Türk kültürü ve Ortaçağ İslami ahlaki değerlerine özgü en ilginç maddi kültürdür. S Sadikov, Orta Çağ'da büyük ölçüde İslam dininin gereksinimlerine bağlı olarak metal işçiliğinde bazı değişikliklerin meydana geldiğini yazıyor. Hıristiyanlıktan farklı olarak, sanatsal yaratıcılık bu çağda dine tabi tutuldu; bu da yeni bir tür sanatsal sanatın ortaya çıkmasına neden oldu - İslam kültürü. İslam dininin gücü, Azerbaycan mücevherlerinin gelişimi üzerinde büyük bir etkiye sahip olmuştur. O dönemde "Gülxarı" adlı özel yüksek sanatsal formlarda yer alan gül-nebati formların estetik etkisi de güçlenmişti (Sadixova, 2010; s:66).

Türk-İslam bağlamında Azerbaycan kültürünün oluşumu o dönemin sosyo-politik ve temel koşullarıyla yakından ilişkiliydi. Öyle ki, Doğu ülkesi olan Azerbaycan'dan, özellikle de Naxçıvandan belli nedenlerle Doğu ülkelerini ziyaret etmiş insanlar, bu yerlerden takı ile birlikte çeşitli çiftlik kapları - bakırdan, hazırlanmış ekipman da getirmişlerdir. Bu dönemin zanaatkârları da bu örüntüleri geliştirmek için çeşitli nesnelere geliştirdiler. Örnek olarak eski Hint, Fars ve Türk efsanelerinin parçaları, ünlü şairlerden şiir parçaları veya genel dini öneme sahip metinler göstermek olar (Mammadov,1977;s:102).

Orta Çağ'dan 20. yüzyıla tarihlenen ortaçağ eserlerine ait imgeler ve yazıların Türk ve İslami değerleri yansıtan maddi kültür eserlerinin olması dikkat çekicidir. Bu, diğer sanatsal incilere ve özellikle de bakır ve mücevher örneklerine atedilebilir. Günümüzdeki ulaşılmış bakır kaplar üzerinde en çok rastlanan çizimleri hayat ağacı, dalgalı çizgi, keçi, güneş, yıldız, buta, tavus kuşu, gül, balık vb. çizimler olarak. Ayrıca, Kur'an-ı Kerim'de, Kur'an-ı Kerim'in bazı ayetlerinde, özellikle Kutsal Kitap'ın ayetlerinde bakır eşyalar yazılıdır. Bu tip bakır, Julfa bölgesindeki Tarih ve Etnografya Müzesi'nde bulunabilir.

Nahçıvan'ın resimlerinde en çok karşılaşılan tablolardan biri hayat ağacıdır. Türk halkında "Hayat Ağacı", "Gaba Ağacı" ("Kitabi-Dede Gorgud"), "Dilek Ağacı" ve diğerleri bilinen isimler. Beher (saka-skif) 'da bulunan cildin de bir çocuğun cephesi vardır ve ayrıca arsa üzerinde bir resim vardır. Antik mitolojik tasavvurlara göre, dallarındaki yapraklar şaman ve doğmamış bebeklerin ruhlarıdır (Rzayev,1974; s: 53). İslami bilgide, bu sembol - cenneti ve dünyayı bir araya getiren ağaç bazen cennet merkezindeki Tuban ağacının düzenlemesi olarak kabul edilir. At binme resimlerinde, at, tavşan, keçi, ejderha, yılan ve daha pek çoğunda belirtilmelidir. Bu tür yaratıkların görüntüleri sıkça karşılaşılmaktadır. Hayvan stili, yüzyıllardır Türklerin sonsuz çölleri ile ilgilidir. İşte bu nedenle Selçuklular döneminde mimarlar ve ustalar, iç ve dış tasarımların yanı sıra nesnenin ayrıntılarını hayvan çizimleriyle süsledi. İnsan ve hayvan resimleri yasak olduğu için, daha sonraki dönemlerde geometrik ve verimli motiflerden daha az kullanılırlar. Onları İslam felsefesine göre tasvir ettiler. Dolayısıyla, gerçek doğa değil, insan yaşamı da dahil olmak üzere tüm canlıların tüm yaşamı genellikle ölüm olarak tanımlandı. Genellikle sanatsal eserlerde bulunan hayvan resimleri, aslanları, ejderhaları, atları, koçları, keçileri, yılanları, kartalları ve benzerlerini içerir. İslam öncesi dinlerde aslan, parlaklık ve merhamet sembolüdür. Şia tarikatında, aslanlar olumlu bir anlam verirler. Mesela Hz. Alini "Haydarri-Karrar" ı çağırıyor ve bu da "art-arda saldıran bir aslan" anlamına geliyor. Karamagarali verilerine göre aslanın resmi unvanı Hz. Ali ile bağlantılıdır. İç Anadolu, Kızılcehr, Akşehir, Seyidkazi ve Tokat'ta bulunan bu sembol "Asadullah" olarak adlandırılır ve Hz. Ali'yi temsil eder. Ayrıca Alevi ve Bektaşiler kendisinde koruyucu, bağışlayıcı ve şefaet edici görevler olduğuna inanarak, Hz. Aliden ölenin

ruhu için yardım dilemek amacıyla bu sembolü mazarüstü hatıra anıtları üzerinde yapmışla (Karamagaralı,1972;ss:15).

Eski Türk mitolojisine göre, ejderha ve yılan, hava ve su tanrıçası olarak kabul edilir. Aynı zamanda yaratım gücünün, dünyanın tüm sırlarını bilen gizemli yaratığın, hazinelerin yerini oluşturan bir düzenlemedir . Bu özelliklerle birlikte, İskit iskeletinin anasının, yeraltı tanrıçası Apin'in dış görünüşü (ejderha yılanı) ile derin mağaralarda işlevleri arasında çok yakın olması dikkat çekicidir. Ejderha, yeraltı dünyasında, ruh dünyasında ve eski Türklerin ataları kültürle birlikte yaşar. Azerbaycan ve Anadolu halılarının bu süsleri, bir ejderha, bir yılan ve kuş kanatlı gizemli bir yaratık, su kaynakları muhafazası ve bir su muhafızı imajıdır. Ejderha'nın bulutlar arasındaki uçuşu, bolca nimetler ve yaz yağmurlarını yere getirir. Aynı zamanda Diriliş Ağacı'nın bir kartal olarak ebedi bir koruyucusudur (Gurbanov, 2014;s: 259).

Sanatın en çok karşılaşılan resimlerinden biri dalgalı bir çizgidir. Toplanan edebiyat ve çöleksponatları, "miandra" nın dalgalı çizgisinin, su camının, hayat ağacının her zaman insanların ruhsal düşüncesinde sonsuzluğun sembolleri olarak bulunduğunu göstermektedir. Halı sanatının örnekleri birkaç dalga boyundan veya düz çizgilerden ve çoğunlukla bir tavus kuşu dilimine benzeyen resimlerden alınmıştır. "S" elemanı ağırlıklı olarak halılarda, hayvan boyunda, kuyruklarda kullanılmıştır. Antik çağlarda, Orta Asya, Orta Doğu ve Azerbaycan'da su, hayatın en önemli koşullarından biri olarak kabul edildi ve onu balık, kuş ve ördek şeklinde tarif etti. Birçok sanat eserinde su akışı düz ve dalgalı çizgiler gösterir. Bazı sanatçılar, sanat eserlerinin aksine, sanat eserleri tarafından hem bulutun hem de sonsuzluğun bir işareti olarak egemen olmuştur. Bazı durumlarda, "su", "miandra" unsuruyla birlikte çalışır; bu, insanların ve yaşamın geçmişte kendilerinden yaratıldığı anlamına gelir (Ganbarova,2005;s:336).

Üç sembolün hepsi Nakhçıvan'ın eserlerinde sıklıkla görülür. Bu sembolik işaretlerin antik Türk mitolojisini değil, aynı zamanda İslam kavramını temsil etmesi büyük olasılıktır.Sonuç olarak, Orta Çağ'da birçok sanat eseri, tıbbi işler, tarihler ve biyografiler, vb. Tarihi pasaport olarak kabul edilen anıtlar tablolarla süslenmiş, her resmin kendine ait bir anlamı vardır. Yani, Türkler İslam'ı kabul ettikten sonra eski inançlarını unutmamışlar, diğer yandan da eski dini bakış açılarının kültürel anıtlarında yaşamışlardır. Yani, İslam'ı ve geçmişin geleneklerini miras aldılar. Böylece İslami inançları yeni perspektiflerle birleştirmek ve dünya kültürünü zenginleştirmek için yeni anıtlar yaratmak mümkündür.

KAYNAKLAR

- Aliyev, Q. Ajami N.(2007). Ajami Nakhchivani'nin yaratıcılığındaki uyumu ezberlemek. Doğu-Batı yay. ss.160. Bakü.
- Burhan O.(1983). Mezartasi tarafından sembolize edilen inançlar. İstanbul yay.ss.128. İstanbul.
- Efendi, R., Afandiyev, T.(1984). Azerbaycan Dekoratif Sanatı. Işık yay. ss.203. Bakü.
- Ganbarova, G.(2005). Mimaride nakış çalışma prensipleri ve halı yapımı. Azerbaycan'da bilimin gelişimi ve bölgesel sorunlar. Nurlan yay.ss. 336. Bakü.
- Gurbanov, A. (2014). Pullar, semboller, amblemler. Sam yay.ss.327. Bakü .
- Karamagaralı.(1972). Ahlat Mezartaşları. Güven baskı evi yay.ss.286. Ankara.
- Khatai, Ş.(2005). Eserleri. Doğu-Batı yay.ss.384. Bakü
- Mammadov, R.(1977). Nahçıvan şehrinin tarihi. Bilim yay. ss.158. Bakü.
- Mustafa, Ü. Mezar taşları. [http:// www.mezartaşları.com / page.asp? burada = script ve iD =80.](http://www.mezartaşları.com/page.asp?burada=script%20ve%20id%3D80)

Ramazanoğlu, G.(1996). Sinan'da Mimari Tasarım. Kùltür Bac. Yaz yay.ss.237. Ankara.

Rzayev, N. (1974). Yùzyılların sesi. Azerneshr yay. ss. 86. Bakù.

Sadıxova, S.(2010). Azerbaycan kuyumculuk sanatı. Kùltürel eğitim yay.ss.66.Bakù

Safarli, F.(2003). Nahçıvan'da sosyal-politik ve ideolojik sorunlar. Science yay.ss.392. Bakù.

